

Eindrapport project Eijsink 'De leerling begeleid'

Nazorg in relatie tot ketenzorg

Inhoud	1 INLEIDING	5
	1.1 Amendement	5
	1.2 Projectdoelen	5
	1.3 Doelgroep	5
	1.4 Projectinhoud	6
	1.5 Organisatie en verantwoordelijkheden	6
	1.6 De aard van het project	7
	2 RESULTATEN	8
	2.1 Inleiding	8
	2.2 Doelstelling 1: in kaart brengen uitstroom naar arbeid en doorstroom naar vervolgonderwijs	9
	2.3 Doelstelling 2: hoe kan maximaal gebruik gemaakt worden van instanties en voorzieningen die er voor de leerlingen beschikbaar zijn?	11
	2.4 De samenwerking met de ROC's	15
	2.5 Doelstelling 3: wat werkt positief?	16
	3 CONCLUSIE	19
	3.1 Kernpunten voor een goede transitie	19
	3.2 Voorwaarden voor naschoolse begeleiding	20
	4 AANBEVELINGEN	21
	4.1 Aanbevelingen voor de scholen	21
	4.2 Aanbevelingen voor de overheid (OCW en SZW)	22
	4.3 Aanbevelingen voor het Landelijk Werkverband Praktijkonderwijs	22
	5 BIJLAGE 1: KADER VAN HET PROJECT	24
	6 BIJLAGE 2: OVERZICHT LEDEN ADVIESGROEP	25
	7 BIJLAGE 3: OVERZICHT DEELNEMENDE SCHOLEN	26

VOORAF

Voor u ligt het Eindrapport van het project Eijsink 'De leerling begeleid'. In dit rapport worden de belangrijkste resultaten gepresenteerd van de 27 scholen voor Praktijkonderwijs, die vanuit vijf regio's participeerden in dit project, met aansluitend de conclusies en aanbevelingen die hieruit voortvloeien. De scholen hebben gedurende twee jaar (augustus 2006 - augustus 2008) extra inspanningen verricht om de transitieperiode (laatste twee onderwijsjaren en een of twee jaar op de arbeidsplaats of vervolgopleiding), zo goed mogelijk vorm te geven waardoor leerlingen met succes een duurzame arbeidsplaats kunnen verwerven dan wel doorstromen naar vervolgonderwijs. De focus van het project richt zich dan ook op het bieden van nazorg in samenwerking met de ketenpartners.

Ter afsluiting van het project Eijsink 'De leerling begeleid' worden door de stuurgroep een drietal documenten opgeleverd.

- 1 Het voor u liggend Eindrapport waarin de resultaten, conclusies en aanbevelingen gecompriemd bijeen zijn gezet. Dit rapport is geschreven door de stuurgroep op basis van het Integraal Eindrapport.
- 2 Het Integraal Eindrapport; dit is geschreven door de stuurgroep op basis van de ervaringen en de aangeleverde gegevens van de regiovertegenwoordigers uit de vijf regio's. De resultaten, conclusies en aanbevelingen zijn vastgesteld door de adviesgroep en de vijf regiovertegenwoordigers.
- 3 Een handboek met suggesties voor scholen Praktijkonderwijs om 'warme overdracht' in de regio vorm te geven.

Een woord van dank is hier op zijn plaats aan de scholen binnen de vijf regio's die zich de afgelopen twee jaar extra ingespannen hebben om bij te dragen aan deze pilot. Speciale dank gaat uit naar de regiovertegenwoordigers. Onder hun coördinatie zijn mooie resultaten geboekt op de scholen. Een compliment van waardering dan ook voor P. Brekelmans (regio Amsterdam), F. Erisman (regio Rotterdam), V. de Vette (regio Den Haag), A. ten Berg (regio Twente) en J. Hendricks (regio Limburg). Daarnaast een woord van dank richting de leden van de adviesgroep. Hun ervaringen en expertise zijn ten volle meegenomen in dit onderzoek. Tot slot zijn wij Linda Sontag van het IVA in Tilburg dank verschuldigd. Vanuit de onderzoekskant heeft zij een waardevolle bijdrage aan dit project geleverd.

De stuurgroep heeft de afgelopen twee jaar met veel genoegen en enthousiasme gewerkt en vertrouwt erop dat deze eindrapportage bijdraagt aan betere kansen voor leerlingen die uitstromen naar arbeid of doorstromen naar vervolgonderwijs.

Leeswijzer

In hoofdstuk 1 De inleiding wordt ingegaan op de doelstellingen, de inhoud en organisatie van het project. In hoofdstuk 2 worden de resultaten gepresenteerd gerelateerd aan de drie doelstellingen van het project. In hoofdstuk 3 vindt u de conclusie en in hoofdstuk 4 worden aanbevelingen richting overheid en Landelijk Werkverband Praktijkonderwijs gegeven.

'Het is verbazingwekkend en indrukwekkend om te zien hoe op de scholen, maar ook binnen de organisaties van de ketenpartners, mensen van onvoorstelbare goede wil zijn en zich met hart en ziel inzetten voor onze leerlingen. Daarnaast is het net zo boeiend om te zien dat een aantal ontbrekende zaken, die ogenschijnlijk simpel te regelen zijn, soms tot omwegen leiden in de loopbaan van (ex)leerlingen'.

Namens de stuurgroep:

B. Mathijssen (KPC Groep) projectleider;

H. van den Brand (LWV PrO);

W. van Gaans (KPC Groep);

G. Janssen (KPC Groep).

1 INLEIDING

1.1 Amendement

Het kamerlid A. Eijsink heeft bij de begrotingsbehandeling voor het jaar 2006 een amendement ingediend waarin wordt verzocht een pilot te starten om de nazorg in het praktijkonderwijs beter in beeld te brengen. De pilot heeft tot doel informatie op te leveren over het kader en de voorwaarden waaronder netwerken van gemeenten, scholen en arbeidsmarktinstaties kunnen functioneren. Het amendement is aangenomen. De kaders zijn aangegeven door de minister. De pilot beweegt zich binnen deze kaders (zie bijlage 1).

'Het overgrote deel van de leerlingen die uitstromen van scholen voor praktijkonderwijs veroveren niet of slechts tijdelijk een plaats op de arbeidsmarkt. Ook een succesvolle doorstroming naar een ROC is een sporadisch voorkomende uitzondering. Dit amendement beoogt een pilot mogelijk te maken waarmee begeleiding van de verschillende betrokkenen van het praktijkonderwijs in de vorm van nazorg wordt gerealiseerd'. (Toelichting bij amendement Eijsink)

In september 2006 zijn op basis van dit amendement Eijsink, in vijf regio's projecten van start gegaan. In totaal deden 27 scholen hieraan mee. De projecten liepen tot 1 augustus 2008. Vanuit het kader van het project vloeien de volgende doelstellingen voort..

1.2 Projectdoelen

Het Ministerie van OCW heeft het project drie doelstellingen meegegeven.

- 1 Het in kaart brengen van de uitstroom en overdracht.
- 2 Het aangeven hoe maximaal gebruik gemaakt kan worden van instanties en voorzieningen die er voor leerlingen beschikbaar zijn zoals Sociale zaken, gemeenten, CWI en UWV.
- 3 Het geven van inzicht in wat wel werkt, wat niet en waarom met betrekking tot bovenstaande twee punten.

1.3 Doelgroep

Het project betreft het praktijkonderwijs. Het gaat hier om leerlingen die aansluitend aan het basisonderwijs een opleiding volgen die direct gericht is op het verkrijgen van een plaats op de arbeidsmarkt. Het gaat veelal om assisterende arbeid in de productie of dienstverlening. Alleen leerlingen van wie bij indicatie vaststaat dat:

- overwegend een orthopedagogische en orthodidactische benadering dient te worden geboden;
- hun IQ binnen de bandbreedte van 55 - 80 ligt;
- hun leerachterstand bij het verlaten van het basisonderwijs tenminste drie jaar is; zijn toelaatbaar tot het praktijkonderwijs.

In het algemeen kan worden gesteld dat leerlingen in het praktijkonderwijs met extra begeleiding redelijk zelfstandig routinematige werkzaamheden kunnen verrichten. De extra begeleiding is allereerst gericht op de inhoud van het werk. Vervolgens in belangrijke mate op het kunnen functioneren in een groep met collega's en een goede werkrelatie met de leiding. Hierbij zijn van centraal belang de ondersteuning op het terrein van de sociale vaardigheden en het kunnen begrijpen en uitvoeren van werkinstructies. Leerlingen in het praktijkonderwijs hebben een grote behoefte aan een sociaal veilig werkklimaat en een blijvende stimulering tot zelfredzaamheid. Ten slotte mag niet worden vergeten dat ook voor deze leerlingen geldt dat de werkomgeving stimulerend en uitdagend moet zijn en zeker ook gericht op een zekere mate van verdere ontwikkeling. Duidelijk is dat het niet alleen gaat om een directe ondersteuning, maar ook om de inrichting van het werk en de werkomstandigheden.

1.4 Projectinhoud

Alle activiteiten die passen binnen het kader van de doelstellingen van dit project en bijdragen tot een betere uitstroom naar arbeidstoeleiding, dan wel tot een vergrote doorstroming naar vervolgonderwijs zijn onderdeel van het project. Het kernpunt voor de school wordt gevormd door wat elke individuele leerling vraagt aan specifieke acties op het terrein van de arbeidstoeleiding dan wel de doorstroming naar vervolgonderwijs. Het leerlingdossier gebaseerd op het Individueel OntwikkelingsPlan (IOP) van elke leerling is in feite het verslag van het project voor zover het deze ene leerling betreft. Dit dossier geeft ook inzicht in wat er met de leerling na het verlaten van de school is gebeurd. Het vindt daarin zijn afronding.

Tot nu toe heeft het praktijkonderwijs zich in dit opzicht zuiver gericht op arbeidstoeleiding. Dit moet echter breder gezien worden. Het betekent dat de maatschappelijke omgeving, wonen, burgerschap en sociaal maatschappelijke competenties binnen het thema aandacht kan krijgen. Uitgangspunt is: de leerling centraal of doorvertaald het IOP.

De projectopdracht houdt in dat er binnen dit project Eijsink 'De leerling begeleid' structureel aandacht moet zijn voor de samenwerking tussen het onderwijs, gemeenten, arbeidsmarktinstanties en bedrijfsleven. Het feitelijke traject voltrekt zich in de transitieperiode. Het betreft hier de laatste twee onderwijsjaren en een of twee jaar op de arbeidsplaats of de vervolgopleiding.

1.5 Organisatie en verantwoordelijkheden

Aangezien de opdracht is verstrekt aan KPC Groep ligt de eindverantwoordelijkheid van de uitvoering bij KPC Groep.

Stuurgroep

In de stuurgroep hebben zitting:

- B. Mathijssen (KPC Groep), projectleider;
- H. van den Brand (LWV Pro);
- W. van Gaans (KPC Groep);
- G. Janssen (KPC Groep).

Taak en verantwoordelijkheden van de Stuurgroep

- Het begeleiden en ondersteunen van de regiovertegenwoordigers (en via hen de scholen) bij het opzetten en uitvoeren van hun project.
- Het projectoverstijgend zicht geven op de effectiviteit van de samenwerking tussen partijen in het netwerk van een school, waaronder scholen, gemeenten, arbeidsmarktinstanties en bedrijfsleven.

Adviesgroep

Ten dienste van de stuurgroep is er een adviesgroep opgericht. In bijlage 2 vindt u een overzicht van de participanten.

Taak en verantwoordelijkheden van de adviesgroep

- Het bespreken van de voortgang van het project.
- Het geven van suggesties en dergelijke aan de stuurgroep.

Regiovertegenwoordigers

De scholen die participeerden in het project stonden onder coördinatie van de volgende regiovertegenwoordigers:

- P. Brekelmans (regio Amsterdam);
- F. Erisman (regio Rotterdam);

- V. de Vette (regio Den Haag);
- A. ten Berg (regio Twente);
- J. Hendricks (regio Limburg).

Taak en verantwoordelijkheid van de regiovertegenwoordigers

- Het adviseren aan de stuurgroep over de verdeling van het quotum deelnemende leerlingen over de scholen in de regio.
- Het namens de regio deelnemen aan de adviesgroep die tweemaal per projectjaar bijeenkomt (financiering door stuurgroep).
- Het nemen van initiatief voor een bezoek van de projectleiding op een regiobijeenkomst over dit project (minimaal één- en maximaal tweemaal per projectjaar).
- Het ondersteunen en bemiddelen (bij problemen) van de projectscholen in de regio.
- Bij 'onoplosbare' problemen in de regio de hulp inroepen van de projectleiding.

Deelnemers

Er zijn drie grote steden betrokken bij het project en twee landelijke gebieden waar de werkloosheid/schooluitval hoog is. Het gaat om de volgende vijf: de stad Amsterdam, de stad Den Haag, de stad Rotterdam, het gebied Twente en het gebied Zuid-Limburg.

De gewenste betrokkenheid van de stad Den Haag en van het gebied Zuid-Limburg is door de betreffende coördinatoren zelf aangegeven. De door KPC Groep gewenste betrokkenheid van de stad Amsterdam, de stad Rotterdam en het gebied Twente is, in overleg met de stad Den Haag en het gebied Zuid Limburg, geëffectueerd. Voor een overzicht van de deelnemende scholen zie bijlage 3.

1.6 De aard van het project

De centrale opzet is het geven van een beschrijving van de feitelijke gang van zaken van afzonderlijke scholen in samenwerking met ketenpartners in de regio, om op basis daarvan conclusies te trekken over wat wel of niet werkt en wat positieve en negatieve werkende factoren zijn in de samenwerking met ketenpartners.

De deelnemende scholen hebben deze kans aangegrepen om in goede samenwerking veel nieuwe plannen te maken en te effectueren. Dat heeft de focus van de beschrijving soms verlegd naar een verder gelegen ontwikkeldoel en de daarop gerichte veranderingen. De visie van de deelnemers is zeer verrijkt en dat heeft hun inbreng in de vaststelling van de conclusies en de besluiten zeer vergroot. Bovendien heeft dit een belangrijke impuls gegeven aan de verbetering van de arbeidstoeleiding op de deelnemende scholen.

2 RESULTATEN

2.1 Inleiding

Alvorens in te gaan op de beantwoording van de drie in de doelstelling van het project aangegeven opdrachten wordt voor het goede begrip nog summier ingegaan op het thema nazorg en op de relatie met andere ontwikkelingen in het praktijkonderwijs. Daarna wordt achtereenvolgens een antwoord gegeven op de drie doelstellingen van het project, respectievelijk in paragraaf 2.2, 2.3 en 2.4.

2.1.1 Nazorg

Er is voor scholen voor praktijkonderwijs geen verplichting in de regelgeving opgenomen om gedurende twee jaar nadat de leerlingen het onderwijs hebben verlaten nazorg te bieden. In de toelichting op het wetsvoorstel met betrekking tot de invoering van het praktijkonderwijs wordt wel vermeld dat de scholen een taak hebben tot het bieden van enige nazorg. Scholen gaan daar divers mee om. Scholen hebben wel de verplichting om hun leerlingen voor te bereiden op de regionale arbeidsmarkt. In feite bepalen scholen naar eigen inzicht de personele en materiële inspanningen die zij nodig achten voor het volgen en eventueel verder begeleiden van hun leerlingen nadat zij de school hebben verlaten. Dit doen zij zelfstandig of in samenwerking met andere partners.

Het verrichten van nazorg is eigenlijk het werkterrein van SZW. Zij stellen middelen beschikbaar om jongeren op de arbeidsmarkt te begeleiden. Het bevorderen van de samenwerking met arbeidsmarktinstaties is bedoeld om warme overdracht te bevorderen.

Uit de ervaringen van de scholen blijkt dat het goed is dat de scholen bij de nazorg nauw betrokken worden. Scholen die deelnemen aan het ESF-thema 'naschoolse begeleiding' hebben voor een bepaalde periode middelen beschikbaar voor activiteiten ten behoeve van deze naschoolse begeleiding. Ook binnen andere projecten zoals de regeling 'Doorontwikkeling Praktijkonderwijs' hebben scholen financiële mogelijkheden om aandacht te besteden aan de nazorg. Scholen maken keuzes en stellen prioriteiten. De scholen in dit project zijn van mening dat eigenlijk alle leerlingen in meer of mindere mate nazorg nodig hebben. Het aanpakken van de overgang van onderwijs naar arbeidsmarkt geeft aan dat scholen intensief en zeer betrokken zijn bij hun leerlingen. Scholen investeren in eerste instantie op de ketenpartners. In de regio worden afspraken gemaakt en convenanten opgesteld.

2.1.2 Relatie met ontwikkelingen binnen het praktijkonderwijs

Gedurende de looptijd van het project zijn relaties gelegd met andere ontwikkelingen die op de scholen voor praktijkonderwijs plaatsvinden.

Opdracht tot ontwikkelen Individueel Ontwikkelingsplan / Individueel Transitieplan

De aandacht voor transitieplannen binnen het project maakt dat de scholen die participeren in het project Eijsink de voorkeur uitspreken voor het hanteren van de term 'transitie' in plaats van de benaming 'nazorg'. Transitie vindt plaats in de school (laatste twee jaar) en op de arbeidsplaats en het vervolgonderwijs (tot maximum twee jaar na verlaten van de school voor praktijkonderwijs). Scholen begeleiden in die transitieperiode hun leerlingen bij duurzame arbeidstoeleiding dan wel succesvolle doorstroming naar vervolgonderwijs.

Opdracht samen te werken met ketenpartners

Leerlingen met succes plaatsen op de arbeidsmarkt dan wel door verwijzen naar vervolgonderwijs vraagt om het opzetten en onderhouden van een netwerk met relevante partners die actief betrokken zijn bij deze leerlingen. Binnen het project Eijsink hebben de scholen voor praktijkonderwijs hieraan veel aandacht besteed. Het belang van een goed

functionerend netwerk wordt onderschreven en in veel gevallen ondersteund door het opstellen van convenanten.

Opdracht in kaart brengen leerlingstromen

Het Landelijk Werkverband Praktijkonderwijs stimuleert scholen de uitstroom van leerlingen in kaart te brengen. De cijfers maken inzichtelijk hoeveel leerlingen bijvoorbeeld een beroep doen op UWV. Op deze manier is het gemakkelijker om partijen in actie te laten komen.

Opdracht tot omslagdenken

In het project is uitgegaan van het nieuwe denken, oftewel het omslagdenken. Een trend die momenteel landelijk veel aandacht krijgt. Hiermee wordt bedoeld het denken in mogelijkheden en perspectieven van leerlingen in plaats van het oude denken, het denken in termen van deficiënties. Deze nieuwe manier van denken heeft in dit project centraal gestaan. In de ontwikkelings- en transitieplannen wordt vorm en inhoud gegeven aan de ontwikkelingsperspectieven van leerlingen.

Opdracht ESF Actie C

Scholen worden gestimuleerd deel te nemen aan projecten in het kader van ESF Actie C hebben betrekking op leerlingen van 15 jaar en ouder van het praktijkonderwijs (en vso). Activiteiten die mede gefinancierd kunnen worden zijn; arbeidskundig onderzoek, leerlingwerkplaatsen, branchegerichte cursussen, nazorg en netwerkvorming.

Opdracht tot meer participatie door transitie

Scholen worden gestimuleerd tot het verkleinen van de instroom van leerlingen in de Wajong ten gunste van duurzame arbeid. Het gaat hier om een inhoudelijk impuls om de kwaliteit van transitie te versterken en het verbeteren en versterken van de netwerkvorming rondom arbeidstoeleiding van onderwijs, bedrijfsleven en intermediaire organisaties.

In relatie tot bovengenoemde ontwikkelingen in het praktijkonderwijs en gerelateerd aan de doelstelling van het project Eijsink 'De leerling begeleid' hebben in de periode september 2006 tot augustus 2008 27 scholen, onder coördinatie van hun regiovertegenwoordiger, in vijf regio's (Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Twente en Limburg) projecten uitgevoerd die antwoord geven op onderstaande doelstellingen van het project.

- 1 De uitstroom en overdracht in kaart brengen.
- 2 Aangeven hoe maximaal gebruik gemaakt kan worden van instanties en voorzieningen die er voor de leerlingen beschikbaar zijn.
- 3 Inzicht geven in wat wel werkt en wat niet met betrekking van bovenstaande punten.

2.2 Doelstelling 1: in kaart brengen uitstroom naar arbeid en doorstroom naar vervolgonderwijs

De scholen hebben de uitstroom naar arbeid en de doorstroom naar vervolgonderwijs van de aan het project deelnemende leerlingen in kaart gebracht. Dit bleek niet altijd eenvoudig met name omdat de monitoring veelal nog onvoldoende in de scholen was gesystematiseerd en vanwege de zogenaamde zorgmijders.

Monitoring

In dit project hebben de scholen voor praktijkonderwijs hun leerlingen bij uitstroom naar arbeid en doorstroming naar vervolgonderwijs gemonitord. Dat wil zeggen: van de deelnemende leerlingen heeft de school op een systematische wijze informatie moeten verzamelen en registreren over:

- de leerling, zijn opleiding, kwalificaties en het advies van de school aan de leerling over het meest geschikte vervolg na het praktijkonderwijs;

- de betrokken ketenpartners bij de voorbereiding van de overstap;
- de door de leerling gekozen onderwijs- of arbeidsbestemming;
- de ketenpartners die bij de begeleiding in de transitieperiode betrokken zijn.

Doordat de scholen die participeerden in dit project ieder op een eigen, schoolspecifieke manier deze gegevens verzameld hebben, is het niet mogelijk om deze te ordenen en te totaliseren.

Monitoring vraagt om een systematische manier van werken binnen de school bij het aanmaken, verzamelen en toegankelijk maken van informatie over de leerling. Die systematiek was bij de start van het project op menige school nog niet goed ontwikkeld. Belangrijke delen van de voor monitoring vereiste informatie waren weliswaar op de scholen aanwezig, maar bleken toch niet onmiddellijk toegankelijk (want gefragmenteerd en niet actueel) voor een centrale registratie. Het project heeft een stevige impuls gegeven aan een meer doordachte dossiervorming en informatielogistiek op de scholen. Bovendien hebben de scholen, met hulp van de monitor analyses en overzichten gemaakt over hun eigen uitstromers. De rapportages waarin de schoolscores vergeleken kunnen worden met die van andere scholen, aangevuld met deze specifieke overzichten, bieden de nazorgcoördinatoren zeer geschikt materiaal voor presentaties aan en overleg met de collega's op de school. Bezinning op de behaalde resultaten en evaluatie van het (nazorg)beleid op school hebben, door het project, een belangrijke impuls gekregen.

Zorgmijders

Voor een klein, maar significant deel van de leerlingen is de school voor praktijkonderwijs niet in staat om informatie te verkrijgen over de bestemming na uitschrijving. De omvang van die groep neemt toe bij de meetmomenten na 1 of 1½ jaar na schoolverlaten. Een belangrijk deel van deze leerlingen kan worden aangeduid als zorgmijders. Zij hebben het contact met school verbroken, soms al voor het einde van het laatste schooljaar. Leerling en ouders geven niet thuis op oproepen van school of, voor zo ver van toepassing, van ketenpartners als CWI, UWV en jobcoaches. Na herhaalde, maar vergeefse pogingen tot contact, moeten scholen wel besluiten de begeleiding (en de monitoring) vanuit school te staken.

De mogelijkheden voor de scholen voor praktijkonderwijs om leerlingen te volgen, kent blijkbaar harde grenzen. Het veronderstelt dat leerlingen in beeld willen blijven bij de school of begeleidende instantie. De werkelijkheid toont aan dat dat niet altijd zo is.

De getallen

Het onderstaande schema biedt een overzicht van de uitstroom van de leerlingen die participeerden in het Project Eijsink 'De leerling begeleid'.

Aantal scholen In project	Aantal leerlingen In project	Cultureel Etnische Groepering	Uitstroom
27	625	55% Nederlands 45% Overig; -Turks -Marokkaans -Surinaams / Antilliaans -anders niet westers -anders westers	19% Arbeid 13% Arbeid + BBL 10% Arbeid + Wajong 6% Arbeid sociale werkvoorziening + Wajong 31% ROC / BOL 6% Werkervarings- en arbeidstrainingsprojecten + Wajong 5% Geen werk 4% Andere school 4% Verlengen schoolverblijf

Toelichting tabel

In totaal hebben vanuit de vijf regio's 625 leerlingen deelgenomen aan het project. 55% van de leerlingen behoort tot de Nederlandse Culturele Etnische groep en 45% behoort tot een Turkse, Marokkaanse of Surinaams / Antilliaanse groepering. Bijna de helft (48%) van de leerlingen stroomt uit richting arbeid en bijna een derde (31%) stroomt door naar ROC / BOL. Deze cijfers sluiten aan bij wat scholen voor praktijkonderwijs in het algemeen waarnemen. Steeds meer leerlingen stromen door naar het vervolgonderwijs.

2.3 Doelstelling 2: hoe kan maximaal gebruik gemaakt worden van instanties en voorzieningen die er voor de leerlingen beschikbaar zijn?

Basisvoorwaarden voor goede nazorg

De belangrijkste basisvoorwaarden voor een goede nazorg liggen in een drietal trajecten. Op schoolniveau is er het gebruik van het Individueel OntwikkelingsPlan (IOP) en het Individueel Transitieplan (ITP). Dan zijn er diverse elementen in het traject van samenwerking met de ketenorganisaties. Als derde wordt hier genoemd de samenwerking met de ROC's.

1 Het Individueel Ontwikkelplan / Individueel Transitieplan

Veel scholen geven aan dat door het project Eijsink 'De leerling begeleid' duidelijk is geworden dat invoering van een Individueel ontwikkelplan / Individueel Transitieplan een gunstige invloed heeft op het transitieproces van leerlingen in het praktijkonderwijs. Doordat de school gaat werken met IOP's / ITP's en profielen wordt het voor alle betrokken meer inzichtelijk hoe de opleiding verloopt en kan er meer maatwerk plaatsvinden richting werk of vervolgopleiding.

2 De samenwerking met de ketenpartners.

A Warme overdracht

De wenselijkheid van een warme overdracht is genoegzaam bekend. Bij de contacten met de ketenpartners bleek de afwezigheid van deze warme overdracht veel vertraging en onduidelijkheid te geven bij het inrichten van trajecten voor (ex)leerlingen. Aanwezigheid bij de overdracht van een leerling kan van belang zijn. Het is goed om voor de doelgroep de verschillende stappen heel concreet te maken en die overdracht heel bewust de leerling te laten meemaken. Elke handeling, elke stap moet duidelijk zijn voor de leerling (en

ouders/verzorgers). Dat voorkomt twijfel en geeft meer garantie voor succes. Vandaag de dag is een overdracht naar een vervolgtraject geen garantie voor continuïteit. Het is dan ook belangrijk om de leerlingbegeleiding voor de naschoolse leerling te blijven kunnen doen. Continuïteit in de zin van het verlengen van een werkovereenkomst, van het blijven bezoeken van de opleiding en dergelijke. Elke onzekerheid, elke drempel op de weg, elke tegenslag voor de ex-leerling is een reden is om af te haken. Het is van belang dit afhaken snel te signaleren en actie te ondernemen. Het maatwerk dat geleverd wordt door school, moet overgenomen worden door al diegene die leerlingen opnemen: vrije bedrijf, WSW-instelling en begeleidingsinstellingen. Dit om de stap naar het werkveld voor de leerling klein te houden. Uiteraard gaat de werkgever of begeleidingsinstantie daar haar eigen weg in zoeken. Het belang voor de school is om de leerlingen een termijn (één of twee jaar) te kunnen blijven volgen.

De scholen ervaren de samenwerking als positief. In dit kader is het zaak in de transitieperiode de leerlingen die de school gaan verlaten, in beeld te brengen bij de instanties voor de leerling de school verlaat (jobcoaches). De leerlingen krijgen voor die instanties zo een 'gezicht'. Dit verhoogt de betrokkenheid. In de transitieperiode zijn alle leerlingen in het traject bij de betreffende instantie geplaatst. De school heeft zo de regie in de handen en er gaat geen leerling de deur uit zonder een goede begeleidingsafspraken en een warme overdracht. In het verlengde hiervan hebben de scholen reeds geconstateerd dat dit drempelverlagend werkt voor schoolverlaters die hulp behoeven. Zij werden gemakkelijker opgepakt en wisten de weg te vinden.

Duidelijk is dat scholen voor praktijkonderwijs zich sterk verantwoordelijk voelen voor hun leerlingen. Ze willen de leerlingen zo goed mogelijk 'overdragen' aan de werkgever of vervolgopleiding en steken hier veel tijd en energie in. Het probleem is dat scholen voor praktijkonderwijs onvoldoende capaciteit en financiële middelen hebben om leerlingen met uiteenlopende capaciteiten en toekomstperspectieven intensief te begeleiden. Scholen kunnen dan ook niet alles en moeten keuzes maken. Voor veel scholen praktijkonderwijs is dit lastig. Hun zorg voor de leerlingen is groot.

Op basis van bovengenoemde suggesties vanuit de scholen richting andere scholen voor praktijkonderwijs, de netwerkpartners en ROC's zijn voorstellen te formuleren voor het verzorgen van een warme overdracht.

1 Uitgangspunt is het Individueel Transitieplan

De basis voor de warme overdracht is het Individueel Transitieplan. Op basis van de kenmerken en de schoolervaringen van de individuele leerling wordt een haalbaar traject uitgezet dat moet leiden tot duurzame arbeidsparticipatie en worden interventies aangegeven die nodig zijn om dit doel te bereiken. Het transitieplan betreft de laatste twee jaar van de schoolperiode en loopt in principe tot twee jaar daarna.

2 Gezamenlijke verantwoordelijkheid

Scholen en intermediaire organisaties (UWV, CWI, MEE en andere) zijn elk met hun eigen verantwoordelijkheid gezamenlijk verantwoordelijk voor een goede aanpak van de transitieperiode en formeren, c.q. participeren daarom in een gezamenlijk netwerk. Gemeenten en arbeidsveld kunnen hierbij worden betrokken.

3 Het maken van afspraken in het netwerk

Bij de inrichting van het netwerk moeten afspraken worden gemaakt over:

- de regievoering;
- de wijze van participatie van de onderscheiden partners in de onderscheiden periodes van de transitie;

- de vormgeving van de centrale positie en betrokkenheid van de leerling;
- de monitoring van de leerlingen;
- de inzet en tijdsinvestering van personeel;
- de evaluatie van de samenwerking.

Over de regievoering wordt verschillend gedacht. Van de zijde van het ministerie van SZW wordt UWV als regievoerder aangewezen voor zover het de naschoolse begeleiding betreft. Het ligt voor de hand dat de school de regievoerder is tijdens de schoolperiode. Het kan niet de bedoeling zijn dat de school de regievoerder is tijdens de gehele transitieperiode. Een warme overdracht is ook hier gewenst. Het is zeker voor de leerling van belang dat er geen discontinuïteit ontstaat juist in de periode dat hij overgaat van school naar arbeid. Er zijn goede ervaringen met een overdracht van de regievoering in de loop van het eerste jaar.

4 Samenwerken vanuit eigen verantwoordelijkheden

Elke partner heeft zijn eigen verantwoordelijkheden en vanuit deze verantwoordelijkheden wordt er samengewerkt. Dit laat onverlet dat elke partner steeds het belang van de leerling centraal moet blijven stellen en dat mede als gevolg daarvan het proces van de samenwerking in de aandacht voorop moet stellen. Het vormgeven van de gezamenlijkheid verdraagt zich daarom niet altijd met een accentuering van de formele verantwoordelijkheidsverdeling.

5 Financiering van naschoolse begeleiding

Een ander aspect is de uitvoering en bekostiging van een aantal meestal begeleidingswerkzaamheden. De geldstroom loopt als regel synchroon met de verantwoordelijkheidslijnen. Dit wil niet zeggen dat wie betaalt ook de activiteiten moet uitvoeren. Scholen kunnen tegen betaling door derden in het traject van een warme overdracht nuttig worden ingezet en andersom. Dit heeft tevens tot gevolg dat de school kan profiteren van de ervaringen van of met de in arbeid participerende jongeren.

6 De leerling is de maat

Dat geldt niet alleen voor het directe traject van de arbeidstoeleiding, maar voor zijn hele persoonlijke ontwikkeling gericht op zelfstandig wonen, besteden van vrije tijd en burgerschap. Daarom is het zinvol deze aspecten inhoudelijk bij het proces te betrekken en waar nodig of gewenst andere ondersteunende instellingen tijdig te betrekken.

7 Duurzame arbeidsparticipatie

De duurzaamheid van de arbeidsparticipatie is van belang. Dat is ook de reden voor een vierjarige transitieperiode. De betrokkenheid van de school in adviserende of uitvoerende zin bij een gedwongen wisseling van baan is in veel gevallen erg belangrijk.

8 Duurzame persoonlijke relaties

Binnen de bestaande netwerken ontstaan dikwijls problemen met betrekking tot de inzet en tijdsinvesteringen van de betrokken personeelsleden. Alom wordt gewaarschuwd voor personeelwisselingen en wordt gepleit voor goede en duurzame persoonlijke relaties. Met name vanuit het beleidsniveau zal hier op moeten worden toegezien.

9 Evaluatie van de samenwerking

Evaluatie van de samenwerking en op grond van de resultaten daarvan zo nodig bijstellen van de afspraken is zeer belangrijk.

10 Werken met overeenkomsten en convenanten

Gezien het belang dat er mee is gemoeid, mag de samenwerking niet vrijblijvend zijn. Het is daarom wenselijk de samenwerking te formaliseren in een overeenkomst of convenant.

11 Betrokkenheid beleidsniveau

Directe betrokkenheid op beleidsniveau is onmisbaar voor de inrichting, de functionering en de evaluatie van de netwerken.

B Samenwerking met ketenpartners is noodzakelijk

Scholen voor praktijkonderwijs kunnen het niet alleen. Het realiseren van passende uitstroombestemmingen voor leerlingen in het praktijkonderwijs kent ontzettend veel facetten en behoeft expertise en ondersteuning op veel gebieden. Dit kan de school niet alleen. Samenwerking met de ketenpartners is daarom noodzakelijk!

C Verbeteren overdracht naar CWI en UWV

Een belangrijke doelstelling voor scholen was het verbeteren van de overdracht van leerlingen naar CWI en UWV. Een van de resultaten hiervan is geweest dat er twee keer per jaar overleg is per school met het UWV en CWI om de uitstroom voor te bespreken. Beide instanties kunnen al in vroegtijdig stadium hun kennis ter beschikking stellen en inschatten bij welke instantie de leerling het beste op zijn plek is. Deze structuur van overleg is geïntegreerd op de scholen.

Vaste agendapunten zijn:

- in kaart brengen van de zorgbehoefte van de groep schoolverlaters;
- bijzonderheden met oog op leerlingen die al eerder de school hebben verlaten;
- verbeterpunten in de onderlinge samenwerking.

Vanuit het CWI en UWV zijn de reacties op deze ontwikkelingen positief. Het verhoogt de betrokkenheid en het leren kennen van de schoolverlaters komt de effectiviteit ten goede. Door het binnenhalen van de arbeidsdeskundige van het UWV in de school komen de leerlingen beter in beeld richting werk. Daarnaast werkt het drempelverlagend naar leerlingen, maar ook naar ouders. De uitstroom richting arbeid komt daardoor in een vroegtijdig stadium in beeld en niet pas bij schoolverlaten. Dit zorgt voor zorgvuldig uitgezette trajecten en passende arbeidsplekken. Daardoor is er ook minder uitval.

D Formaliseren van de samenwerking

Het inzicht is gegroeid dat voor een sluitende aanpak bij de arbeidstoeleiding er een meer beleidsmatige samenwerking met partners als UWV en CWI nodig is. De beschikbaarheid van kennis, deskundigheid en voldoende tijd is hierbij erg belangrijk. De samenwerking was vaak nog niet geformaliseerd. De winst van het project Eijsink 'De leerling begeleid' is dat contacten geïntensiveerd zijn en dat er concrete pogingen gedaan zijn om nieuwe partners te benaderen, al dan niet succesvol. Scholen vervullen vaak de regierol. Ze hebben nog onvoldoende vertrouwen dat anderen deze rol overnemen. Het belang van de leerling prevaleert. De betekenis voor ketenpartners binnen dit project is van belang door middel van het kennis nemen van de werkwijze van school maar ook van elkaar. Die samenhang geeft een invulling voor de inzet van het eindtraject van de leerling.

E Convenant nodig

Om met alle betrokken ketenpartners tegelijk, en vanuit een centrale regie, te werken aan een sluitende aanpak van de naschoolse begeleiding van de leerlingen in het praktijkonderwijs wordt een aanpak verondersteld waarin alle partijen elkaar ontmoeten om, na een gezamenlijke probleemanalyse, doelstellingen te formuleren en verbeteractiviteiten te plannen. Die verbeteracties zullen om praktische samenwerking op uitvoeringsniveau, maar ook beleidsniveau vragen. Om de samenwerking te formaliseren en met succes uit te voeren is het noodzakelijk dat er convenanten worden opgesteld waarin wordt aangegeven wie wat doet en wanneer.

F Zelfbewuste nazorgcoördinatoren

Die manier van werken veronderstelt een zelfbewuste en (zelf)kritische houding aan de zijde van de nazorgcoördinatoren. De deelnemende nazorgcoördinatoren zijn gegroeid in die rol. Na een gezamenlijk oriëntatie op de verbeterwensen van het praktijkonderwijs zijn met elk van de ketenpartners praktische afspraken gemaakt over diverse onderdelen van werkproces bij de advisering en begeleiding van leerlingen.

Tot slot nog een drietal opmerkingen over respectievelijk de rol van de gemeenten, de rol van de kleine school en de bekendheid van het praktijkonderwijs.

De rol van gemeenten

Op initiatief van de school zijn er in de regio Twente contacten met de gemeente Hengelo gelegd om deze op hun verantwoordelijkheid voor het praktijkonderwijs te wijzen. De school heeft gestreefd naar bekendheid van de doelgroep en onder de aandacht gebracht wat ze van de gemeente vragen; mogelijkheden binnen de gemeentelijke diensten met betrekking tot arbeidstoeleiding. In de overige situatie's is er geen of nauwelijks een relatie met de gemeenten geweest.

De kleine school

Voor een kleine school, met een klein aantal leerlingen die per jaar uitstromen, is het moeilijk gebleken om structurele afspraken te maken. Zo heeft bijvoorbeeld de Sligro meer mensen 'nodig' dan de school kan leveren. Met een kleine uitstroom kun je geen verplichtingen aangaan met bedrijven, daarmee doe je de leerling tekort. De leerling is het uitgangspunt en de maat. Het is dus moeilijk om afspraken te maken en die ook na te komen. Toch is het belangrijk om hierop te blijven anticiperen.

De bekendheid van het praktijkonderwijs

De verschillen tussen de scholen zijn groot. Het is voor ouders en leerlingen belangrijk om te weten welk toekomstperspectief een school biedt. In het kader van herkenbaarheid en waardering van de opleiding is het belangrijk dat netwerkpartners en bedrijfsleven weten waartoe het praktijkonderwijs opleidt. Imago, verantwoording en positionering worden steeds belangrijker. Het lijkt van belang om bepaalde standaarden te gaan hanteren voor het praktijkonderwijs.

2.4 De samenwerking met de ROC's

De uitstroom naar de ROC's neemt toe. Er zijn verschillende verklaringen aan te voeren voor de stijgende uitstroom naar de ROC's. Twee daarvan worden prominent genoemd: leerlingen en ouders kiezen uit 'statusoverwegingen' eerder voor 'doorstuderen' dan voor werken. Door de toenemende 'multiproblematiek' van leerlingen (problematische thuissituaties, ernstige gedragsproblemen, drugsgebruik en een justitiele geschiedenis) zijn leerlingen veel moeilijker te plaatsen op de arbeidsmarkt en is plaatsing op een ROC een optie om thuiszitten te voorkomen. Over het toekomstperspectief van leerlingen na het ROC heerst nog veel onduidelijkheid.

Een helder en belangrijk resultaat van dit project is het opstellen en ondertekenen van convenanten en overeenkomsten tussen scholen voor praktijkonderwijs en ROC's. Aanleiding hiertoe was om de stroom van leerlingen van het praktijkonderwijs die zich aanmelden bij het ROC in te dammen en te controleren om zo de uitval te beperken. De volgende afspraken vormen een leidraad:

- de aanmelding van leerlingen wordt door de school gedaan. Er worden louter kansrijke leerlingen aangemeld;
- partijen (praktijkonderwijs en Opleidingsmanager ROC) gaan in overleg over advies van praktijkonderwijs;

- leerlingen die zich zonder instemming van de school aanmelden worden niet aangenomen of doorverwezen naar het Servicepunt van het ROC;
- jaarlijks wordt er een bijeenkomst georganiseerd, waarbij vanuit het ROC de vorderingen van uitgestroomde leerling wordt teruggekoppeld. Zo blijven de leerlingen in beeld;
- meerjaarlijks komt het netwerk bijeen om de voortgang en de knelpunten te bespreken;
- er vindt een uitwisseling plaats van leerstof;
- de scholen voor praktijkonderwijs organiseren jaarlijks terugkomdagen voor de schoolverlaters.

Scholen willen een nog meer gevarieerd aanbod van kwalificerende beroepsopleidingen op niveau 1 realiseren:

- binnen het praktijkonderwijs (de leerlingen blijven ingeschreven in het praktijkonderwijs);
- die goed aansluiten bij de onderscheiden talenten en interesses van de leerlingen enerzijds en hun kansen op de arbeidsmarkt anderzijds;
- waarin leerlingen een kwalificatie op niveau 1 kunnen behalen en worden voorbereid op de overstap naar de arbeidsmarkt.

Scholen willen ook werken aan een goede doorstroomregeling praktijkonderwijs - ROC, of het nu gaat om de doorstroom vanuit genoemde praktijkonderwijs - ROC-trajecten of vanuit het 'reguliere' praktijkonderwijs. Daarnaast geven ze aan dat de begeleiding van oud leerlingen bij hun overstap van ROC naar arbeid beter kan.

Deze doorlopende leerlijnen hebben meer kans van slagen, de leerlingen worden van tevoren beter gescreend, krijgen les op hun eigen niveau en worden door zowel de eigen school als het ROC beter gevolgd.

Scholen maken ook afspraken met ROC's over onder meer AKA-trajecten. Een aantal trajecten zijn vorig jaar opgezet. Deze trajecten hebben nog niet voldoende inhoud. Er wordt nu geprobeerd meer inhoud te geven aan de trajecten zodat de school een niveau 1-opleidingen kan aanbieden. Verder zijn afspraken gemaakt over uitbreiding naar andere sectoren en de inhoudelijke versterking van de trajecten. Daarnaast maken we afspraken over wat kunnen wij doen om leerlingen naadloos door te laten stromen, bijvoorbeeld door modules in de school te halen en leerlingen mee laten draaien op het ROC. De school biedt leerlingen certificering aan binnen de dkl-lessen (differentiatie keuze lessen, leerling kiest hierin een uitstroomrichting). Deze certificering geeft een goede aansluiting op ROC niveau 1. Certificering is een voortraject. Er worden ook afspraken gemaakt over diplomering (stagelopen in richting waarin ze gaan instromen en daarnaast eindwerkstuk maken of iets dergelijks.

Scholen geven aan dat in veel gevallen de samenwerking met het ROC onder druk staat door een aantal factoren. Onder andere door de omvang van het ROC en de personeelswisselingen aldaar is het moeilijk om procedures eenduidig uit te voeren.

Natuurlijk zijn er ook gebieden waar de samenwerking met de ROC's nog beperkt is. De contacten worden dan met name gelegd om leerlingen die doorstromen of die willen doorstromen heel concreet te begeleiden naar de ROC. Dat wil onder andere zeggen dat de school de aanmeldingen verzorgt indien daar voor de leerlingen mogelijkheden zijn. De samenwerking beperkt zich tot informatieuitwisseling en het geven van adviezen. De mening van ons als toeleverende school is vaak bindend. Bij twijfel worden er testen afgenomen.

2.5 Doelstelling 3: wat werkt positief?

Onderstaand volgen een aantal tips die behulpzaam kunnen zijn voor een positieve functionering van de nazorg. De tips zijn geordend naar de in 2.3 onderscheiden drie trajecten: het IOP, de samenwerking met de ketenpartners en de samenwerking met de ROC's.

Het IOP

- Het is van belang leerlingen vroegtijdig in een uitstroomprofiel te plaatsen en het onderwijs hier individueel op aanpassen. Dit schept meer mogelijkheden tot gerichte en meer gedegen uitstroom.
- Wat verder de uitstroom ten goede komt, is de andere opzet van ons onderwijs, het werken met IOP's, instroom-, tussen- en eindprofielen met daarbij de coaching door de mentoren.
- Daarnaast is het van wezenlijk belang op de arbeidsbehoefte en dus ook uitstroom-mogelijkheden voor leerlingen in de regio goed in de gaten te houden en hierop te blijven inspelen door het onderwijsaanbod hier ook op aan te passen.

De samenwerking met de ketenpartners

- Zorg voor een directe benadering met korte lijnen. De toegankelijkheid van de school, duidelijk herkenbare aanspreekpunten en direct reageren is erg belangrijk naar alle ketenpartners toe.
- De scholen geven aan er bij netwerkvorming op te letten dat niet de vorming van een netwerk het doel gaat worden maar dat steeds de leerling waarom het gaat de aandacht hierin krijgt. Het aantal noodzakelijke participanten dient beperkt te worden.
- Kleine scholen voor praktijkonderwijs geven het advies om alert te zijn bij het afsluiten van convenanten, zodat er geen te hoge resultaatverwachtingen worden geschept. Er moet een match voor de leerling zijn en niet het gegeven dat er een aantal plaatsen moeten worden gevuld.
- Het blijven bieden van nazorg geeft bij zowel leerlingen, ouders als bedrijven een geruststellend gevoel. Hierin dus investeren.
- Verder is het belangrijk dat je als school professioneel te werk gaat. Draag dit ook uit, profileer je school. Ga hierbij ook in gesprek met instanties waarbij niet direct winst te halen is. Maak je bekend en zorg ervoor dat men weet waar je als school voor praktijkonderwijs voor staat.
- Kijk met een gezamenlijke bril. Zorg dat de netwerkpartners weten wat ze van leerlingen kunnen verwachten en andersom zorg dat je als school voor praktijkonderwijs goed geïnformeerd wordt over verwachtingen en eisen die vanuit het bedrijf of de vervolgopleiding aan de leerlingen worden gesteld. Dit vergroot het inzicht in de voorwaarden, waaronder jongeren met een zichtbare of niet zichtbare beperking kunnen functioneren in betaald werk. Maak concreet waar ondersteuning / begeleiding geboden moet worden, om de slaagkans in (het zoeken naar) betaald werk te vergroten en lever een bijdrage aan een heldere verantwoordelijkheidsverdeling in de overgang van school naar werk.
- Om netwerken in te kunnen richten met effect, is een samenhangend geheel van maatregelen en afspraken nodig, gericht op de loopbaanontwikkeling van de leerlingen die de school voor praktijkonderwijs verlaten. Het is effectief gebleken om de scholen te laten vertegenwoordigen door een functionaris in de contacten met de ketenpartners. Hij of zij vertegenwoordigt dan de scholen voor praktijkonderwijs in een bepaalde regio. Effectieve netwerkstructuren steunen op betrokkenheid en investeringen van de partners. Het project

heeft een bestaand beeld bevestigd: vaak is het praktijkonderwijs de kartrekker. Er is zeker een wil om tot samenwerking te komen, maar opeenvolgende reorganisatieprocessen (UWV, CWI en ROC's) kunnen flinke belemmeringen opleveren. Veel scholen voor praktijkonderwijs hebben op basis van additionele middelen ESF de afgelopen jaren vorm en inhoud kunnen geven aan bijvoorbeeld certificering, nazorg arbeid en warme overdracht vervolgonderwijs. Een groeiend aantal leerlingen verkiest het om in een (te) vroeg stadium te vertrekken richting ROC. De vraag is of ze daarmee in een kansrijkere positie komen. Scholen hechten veel betekenis aan het, in samenwerking met het ROC, realiseren van niveau opleidingen. Vanuit meerdere beleidsterreinen kan een gemeente het praktijkonderwijs ondersteunen.

- Door het inzetten van de Arbeidsdeskundige UWV (jobcoach) als onderdeel van de school zijn de leerlingen beter in beeld gekomen en worden leerlingen ook beter en sneller in beeld gebracht bij ander ketenpartners zoals CWI, gemeente en reïntegratiebedrijf.
- Zorg dat je bij het UWV een vaste contactpersoon hebt, voor alle vragen en waar je met alle handelingen met betrekking tot de leerling, het plaatsen van een leerling binnen een werksector en het aanvragen van een ondersteuning of een Wajong. De maximale gebruikmaking hierbij is net de kracht van het contact met de vaste persoon binnen het UWV.
- Zo ook binnen het CWI. Hierin is de rol van de aanvraag voor WSW-indicatie bepalend voor de voortgang van de leerling. De inbreng hierbij is dat de school de aanvraag van a tot z behandelt en de leerling aan de juiste personen overdragen binnen het CWI. De contacten daarbij zijn nauw verweven met de begeleiders.
- De maximale gebruikmaking van diensten wordt ingegeven door het feit dat onze jongeren op enig moment de school verlaten en de school daadwerkelijk streeft naar een overdracht.

De samenwerking met de ROC's

Werk nauw samen met het ROC waardoor leerlingen van het praktijkonderwijs een AKA- of niveau 1-opleiding kunnen volgen met een zeer grote kans van slagen. Niet alleen in het voordeel van de leerlingen maar het eigen onderwijs krijgt zo ook meer waarde en aanzien. Dit werkt ook weer positief op andere leerlingen en ook collega's.

3 CONCLUSIE

Alle scholen die deelnamen aan het project Eijsink 'De leerling begeleid' zijn van mening dat de uitvoering van dit project een geweldige impuls heeft gegeven aan de verbetering van de arbeidstoeleiding in hun scholen. Aan de hand van de resultaten en adviezen die de scholen hebben gegeven om nazorg goed vorm te geven (zie hoofdstuk 2) wordt geconcludeerd dat het vormgeven van een transitieperiode kernpunt en voorwaarde is voor goede nazorg. De leerling met zijn individueel transitieplan (ITP) staat centraal en ketenpartners (UWV, CWI, MEE en ook bedrijfsleven en gemeenten) werken effectief samen om de leerling te begeleiden bij een duurzame plaatsing op de arbeidsmarkt. In de volgende twee paragrafen worden deze conclusies verder toegelicht.

3.1 Kernpunten voor een goede transitie

A Nazorg voor alle leerlingen

Vanuit het project Eijsink 'De leerling begeleid' is duidelijk geworden, met name door de contacten met de ketenpartners, dat nagenoeg alle leerlingen in meer of mindere mate een vorm van naschoolse begeleiding behoeven en dat voor deze begeleiding afstemming met de ketenpartners noodzakelijk is. Door alle scholen wordt hier hard aan gewerkt. Het gewenste resultaat is nog niet overal bereikt.

B Registratie uitstroomleerlingen

Scholen zijn er achter gekomen dat ten behoeve van de nazorg het noodzakelijk is om op een systematische wijze informatie te verzamelen en te registreren over de leerling en welke ketenpartners in de transitieperiode bij de leerling betrokken zijn.

C Samenwerken met ketenpartners noodzakelijk

Er moet zowel binnen de scholen voor praktijkonderwijs als bij de ketenpartners draagvlak zijn om samen te werken. Protocollen en convenanten zijn noodzakelijk om de samenwerking formeel vast te leggen. Het verdient de voorkeur dat de school, in ieder geval in de schoolse periode, de regie voert, dat er gewerkt wordt met contactpersonen en zorggedragen wordt voor continuïteit. Vanuit de ketenpartners moet informatieuitwisseling plaatsvinden ten behoeve van passende en duurzame plaatsing van leerlingen uit het praktijkonderwijs op de arbeidsmarkt en het vervolgonderwijs. Scholen voor praktijkonderwijs moeten hun kennis van de arbeidsmarkt up-to-date houden, waarbij scholing van 'coördinatoren nazorg' nodig is.

D Extra aandacht bij doorstroming naar ROC

De doorstroming van leerlingen uit het praktijkonderwijs naar een ROC-traject of vanuit 'reguliere opleidingen' in het praktijkonderwijs moet beter gereguleerd en gecontroleerd worden. In contacten met de netwerkpartners is duidelijk gebleken dat het volgen (of gevolgd hebben) van een ROC-opleiding niet altijd de garantie is voor een succesvolle loopbaan voor de leerling uit praktijkonderwijs. In gezamenlijkheid (praktijkonderwijs en ROC) moet bekeken worden hoe deze moeilijke plaatsbare groep leerlingen beter bediend kan worden. Daartoe dienen heldere en passende afspraken gemaakt te worden over de voorwaarden voor toelating en de informatieuitwisseling tussen scholen en ROC bij aanmelding en toelating van leerlingen uit het praktijkonderwijs.

E Bedrijfsleven en gemeenten ten onrechte niet in beeld

Over de rol van het bedrijfsleven en van de gemeenten wordt door de participerende scholen in de project weinig gezegd.

3.2 Voorwaarden voor naschoolse begeleiding

In kader van het project Eijsink 'De leerling begeleid' hebben de scholen zwaar geïnvesteerd in het in kaart brengen van bestaande structuren, deze te evalueren en vervolgens verbeterpunten op te stellen en deze met succes uit te werken. Doorontwikkeling van in gang gezette activiteiten is noodzakelijk. Om naschoolse begeleiding te (blijven) bieden, zijn een aantal voorwaardelijk noodzakelijk.

F Pro-actieve opstelling van ketenpartners

Het opbouwen, het in standhouden van een succesvol netwerk dat bijdraagt aan duurzame plaatsing op de arbeidsmarkt en doorstroming naar vervolgonderwijs, vraagt voortdurende aandacht van alle partners. Een pro-actieve opstelling van alle partijen is hierbij nodig. Uitgangspunt is het denken in mogelijkheden van de leerling.

G Toepassen regelgeving

Een heldere regelgeving vanuit OCW en SZW met het aangeven van mogelijkheden van samenwerking in de keten met behoud van ieders verantwoordelijkheid, is gewenst. De afspraken tussen beide ministeries zijn duidelijk. Zij gelden enerzijds voor de school- en anderzijds voor de naschoolse periode. Van belang is modellen (ook voor de bekostiging) te ontwikkelen en beschikbaar te stellen aan de scholen, hoe binnen de kaders van deze afspraken toch door middel van een warme overdracht de noodzakelijke continuïteit in de begeleiding van de leerling kan worden gerealiseerd.

H Scholing

Scholing van nazorgcoördinatoren en uitwisselen van kennis, expertise, producten en diensten vanuit de ketenpartners is uiterst belangrijk. Een voorbeeld hiervan is jobcoaches in het onderwijs en docenten die een prima rol vervullen in de naschoolse periode.

4 AANBEVELINGEN

Op basis van de conclusies (hoofdstuk 3) worden voor de scholen, de overheid en voor het Landelijk Werkverband Praktijkonderwijs de volgende aanbevelingen gepresenteerd.

4.1 Aanbevelingen voor de scholen

Voor de scholen concentreren de aanbevelingen zich rond het werken met Individuele Transitieplannen, waarbij de leerling het uitgangspunt is. Daarnaast wordt gewezen op het belang van het maken van goede afspraken met de ketenpartners, scholing van docenten en het monitoren van de uitstroom van leerlingen.

Individueel Transitieplan

- 1 Voer voor elke leerling een Individueel Transitieplan in, gekoppeld aan het Individueel OntwikkelingsPlan (IOP).
- 2 Maak competenties van leerlingen helder, zet in op certificering (branchecertificaten) en waar mogelijk diplomering (AKA / niveau 1).
- 3 Zorg voor verbreding van de opleiding naast werken naar wonen, vrije tijd en burgerschap.

Samenwerking met ketenpartners

- 4 Zet het praktijkonderwijs in de regio op de markt, maak een marketingplan en geef daar uitvoering aan.
- 5 Investeer in herkenbaarheid van de opleiding voor bedrijfsleven (en anderen) in de regio door gezamenlijk optreden naar buiten en kwaliteitsverbetering naar binnen.
- 6 Werk meer samen met de ketenpartners, maak beleidsafspraken en houd korte lijnen met de ketenpartners.
- 7 Breng meer bedrijfskennis of mensen uit het bedrijf de school in.
- 8 Investeer in professionalisering van het personeel.
- 9 Houd de regie in handen van de school met betrekking tot het arrangeren van overleggen en het opstellen van contracten en convenanten.
- 10 Maak gebruik van de diensten van Colo, brancheorganisaties en ondersteunende instellingen in het kader van scholing van docenten.

Registratie uitstroom leerlingen

- 11 Maak de uitstroom onderdeel van de totale schoolloopbaan van de leerling in plaats van een ogenschijnlijk geïsoleerde ingreep in het laatste schooljaar.
- 12 Betrek daarbij in een vroegtijdig stadium (ruim voor het verlaten van de school) de relevante netwerkpartners door het inrichten van een netwerkoverleg.
- 13 Formuleer samen met andere scholen voor praktijkonderwijs een heldere doelstelling en formuleer ambities met betrekking tot de uitstroom.

4.2 Aanbevelingen voor de overheid (OCW en SZW)

De aanbevelingen voor de overheid zijn gericht op het verduidelijken van de regelgeving en bekostiging van het bieden van nazorg. Verder is het belangrijk dat OCW en SZW de handen in een slaan om samenwerken tussen scholen en ketenpartners mogelijk te maken.

Warme overdracht

- 1 Erken dat alle leerlingen in het praktijkonderwijs nazorg nodig hebben en stel, samen met het Landelijk Werkverband Praktijkonderwijs en de uitkeringsinstanties, vertegenwoordigd in het Platform Arbeidsparticipatie, voor scholen Praktijkonderwijs vast wat in het kader van nazorg wordt gevraagd. De opdracht is nu voor veel scholen niet helder.
- 2 Wijs scholen er op dat er binnen de transitieperiode mogelijkheden zijn tot uitwisseling van producten en diensten / personeel (jobcoach in de school) waardoor een continue begeleiding van de jongeren mogelijk is. En geef aan welke mogelijkheden er binnen de kaders van de afspraken tussen OCW en SZW zijn, om de feitelijke bekostiging zodanig te doen zijn, dat begeleiding van de leerling in de transitieperiode een continu karakter kan hebben. Op 10 december 2008 is er door het UWV en het Landelijk Werkverband Praktijkonderwijs een convenant ondertekend om tot meer samenwerking te komen.

Samenwerking met ketenpartners

Een innige samenwerking tussen onderwijs en ketenpartners is noodzakelijk voor goede nazorg. Dit houdt in dat de ministeries van OCW en SZW daarbij goed kunnen samenwerken met behoud van ieders verantwoordelijkheden. Dit is een noodzakelijke voorwaarde om hun afzonderlijke en gezamenlijke doelstellingen te kunnen realiseren.

- 3 Zorg in goed overleg met elkaar voor landelijke richtlijnen ten aanzien van de rol van de diverse partners en dan met name de rol van het UWV (CWI) op het gebied van arbeidsintegratie en naschoolse begeleiding. Om het aantal leerlingen in de Wajong terug te dringen, is versterken van het netwerk met de ketenpartners noodzakelijk. OCW en SZW moeten samen met het veld naar werkbare oplossingen zoeken.
- 4 Investeer in extra begeleiding van leerlingen die doorstromen naar het vervolgonderwijs. Doorstroming vraagt om een bijzondere, specifieke aanpak en begeleiding van deze leerlingen. Geef scholen voor praktijkonderwijs de mogelijkheid om te investeren in naschoolse begeleiding van deze leerlingen, voor aanpassingen in het curriculum en voor het aangaan van intensieve contacten met het vervolgonderwijs (netwerkvorming). Hierop is de regeling doorontwikkeling praktijkonderwijs en ESF tot 2013 van toepassing.
- 5 Zorg dat gemeenten een actieve rol spelen ten aanzien van wachtlijstbeheer (SW) en betere afstemming RMC-leerplicht op onderwijsontwikkelingen.
- 6 Geef opdracht aan een gremium, waarin het onderwijs, de intermediaire organisatie en het bedrijfsleven vertegenwoordigd zijn om de resultaten van het project Eijsink 'De leerling begeleid' in relatie met andere relevante ontwikkelingen te implementeren in alle scholen voor praktijkonderwijs.
- 7 Zoek naar mogelijkheden om het bedrijfsleven sterker te betrekken bij de transitieperiode.

4.3 Aanbevelingen voor het Landelijk Werkverband Praktijkonderwijs

Aan het Landelijk Werkverband Praktijkonderwijs wordt geadviseerd om het Individueel Transitieplan hoog in het vaandel te zetten en het mogelijk te maken dat scholen goed kunnen samenwerken met de ketenpartners. Wijs scholen op het belang hiervan! Daarnaast moet de

uitstroommonitor uitgebreid worden met een module nazorg. Verder is het van wezenlijk belang dat er onderzoek gedaan wordt naar de in-, door- en uitstroom van leerlingen vanuit het praktijkonderwijs naar het ROC.

Individueel Transitieplan

- 1 Neem het Individueel Transitieplan, bij alle ontwikkelingen en activiteiten, als uitgangspunt.

Samenwerking met ketenpartners

- 2 Regel, in het kader van een warme overdracht, dat scholen voor praktijkonderwijs indringend samenwerken met de ketenpartners.

Registratie uitstroom leerlingen

- 3 Voor het praktijkonderwijs moeten meetinstrumenten als de uitstroommonitor uitgebreid worden met een module nazorg, inbreng vanuit het veld is daarbij noodzakelijk.
- 4 Een dergelijke module nazorg biedt belangrijke informatie voor de ketenpartners. Het verdient aanbeveling om de partners samen te laten monitoren.
- 5 Er moet nader onderzoek komen naar de groep schoolverlaters van het praktijkonderwijs. Doel van dit onderzoek is om te kijken of gemeenschapsmiddelen die nu worden aangewend niet efficiënter kunnen worden ingezet. Het ROC is verantwoordelijk voor de vakinhoud van niveau 1 en de examinering. Het praktijkonderwijs is verantwoordelijk voor arbeidsbegeleiding en arbeidsplaatsing.
- 6 Er moet landelijk onderzoek gedaan worden naar de in-, door- en uitstroom van leerlingen naar het ROC vanaf 2006.

5 BIJLAGE 1: KADER VAN HET PROJECT

De kaders voor het project zijn aangegeven in de brief van de minister (VO/OK/2006/16236). Deze pilot beweegt zich dus, volgens de letterlijke tekst van bedoelde brief, binnen de volgende kaders.

- 1 Er worden drie grote steden betrokken bij de pilot en twee à drie regio's waar de werkloosheid/schooluitval hoog is. Hierbij wordt in ieder geval Den Haag betrokken dat als voorbeeld in het amendement wordt genoemd.
- 2 Het Landelijk Werkverband Praktijkonderwijs wordt betrokken bij het voorstel en de uitvoering ervan.
- 3 KPC Groep werkt samen met de andere LPC en derden die expertise hebben opgedaan in het praktijkonderwijs.
- 4 Er wordt rekening gehouden met de resultaten die al zijn geboekt in de ESF-projecten voor het praktijkonderwijs.
- 5 Er wordt rekening gehouden met de ervaringen die in Praktijknet naar aanleiding van de regeling doorontwikkeling praktijkonderwijs van oktober 2005 worden opgedaan.
- 6 In de diverse pilots worden naast de scholen arbeidsmarktinstaties en gemeenten vertegenwoordigd. Met eventueel reeds bestaande samenwerkingsverbanden wordt rekening gehouden.
- 7 Het maximaal beschikbare bedrag is € 1.000.000,-- inclusief btw. Overschrijdingen worden niet door de minister bekostigd.
- 8 Er wordt een begroting bijgevoegd waaruit duidelijk de kosten van KPC Groep blijken. De middelen worden naar rato over de verschillende deelprojecten verdeeld.
- 9 De start van de pilot is per 1 augustus 2006.
- 10 De pilot heeft een looptijd van maximaal twee jaar, in het voorstel wordt aangegeven op welke momenten tussentijds over de voortgang wordt gepubliceerd.
- 11 De resultaten van de pilot worden opgeleverd vóór 31 december 2008.

Naar aanleiding van het overleg met de minister op 13 juni 2006 wordt hieraan het volgende toegevoegd.

- 12 De scholen respecteren de bestaande keten: de scholen zijn verantwoordelijk voor de leerlingen tijdens de onderwijstijd. Daarna ligt die bij anderen.
- 13 Scholen organiseren met de genoemde partners een warme overdracht van het praktijkonderwijs naar werk of naar de vervolgopleiding.

6 BIJLAGE 2: OVERZICHT LEDEN ADVIESGROEP

- Vanuit het Ministerie van OCW: D. van Gijlswijk en D. Vincentie.
- Vanuit Praktijknet: G. van de Beek.
- Vanuit het CPS: G. Bos (Project 'Schoolontwikkeling Praktijkonderwijs').
- Vanuit het APS: J. Schoones (Project 'Schoolontwikkeling Praktijkonderwijs', 'Praktijknet').
- Regiovertegenwoordigers van de participerende scholen:
 - P. Brekelmans (regio Amsterdam);
 - V. de Vette en I. Jonkman (regio Den Haag);
 - F. Erisman (regio Rotterdam);
 - A. ten Berg (regio Twente);
 - J. Hendricks (regio Limburg);
 - C. Hoogendijk (MKB Nederland);
 - T. Lips (UWV);
 - N. van Kester en A. de Groot (CWI);
 - P. Koppe (VNG);
 - E. van Kooten (Ministerie van SZW, Taskforce Jeugdwerkloosheid).

De vergaderingen van de adviesgroep worden voorgezeten door B. Mathijssen. Vanuit de stuurgroep nemen bovendien deel aan de vergaderingen van de adviesgroep H. van den Brand (LWV PrO), W. van Gaans (Werknemer in opleiding) en G. Janssen.

7 BIJLAGE 3: OVERZICHT DEELNEMENDE SCHOLEN

Regio Amsterdam

Regiovertegenwoordiger; P. Brekelmans

Deelnemende scholen

De Atlant Buitenveldert
R. van der Vaart, directeur
Teilingen 4
1082 JS AMSTERDAM
Telefoon: 020 644 72 90
E-mail: vaart@de-atlant.nl

Parnassiaschool
A. van Erp, directeur
Markengouw 428
1024 EK AMSTERDAM
Telefoon: 020 630 11 99
E-mail: a.van.erp@parnassiaschool.nl
Website: www.parnassiaschool.nl

SVO Het Plein
M. Marzguioui
Jan de Louterpad 5
1063 ME AMSTERDAM
Telefoon: 020 480 10 48
E-mail: m.marzguioui@het-plein.net

Esprit Scholengroep, Nova College
D. Spee
Burg. Hogguerstraat 1
1064 CK AMSTERDAM
Telefoon: 020 585 48 54
Website: www.nova.esprit-sg.nl

Praktijkschool De Dreef
A. van Deventer, directeur
Dubbelink 3
1102 AL AMSTERDAM
Telefoon: 020 416 74 83/fax: 020 416 74 84
E-mail: deventer@de-dreef.nl

De Poort
S. ten Brink, bovenschools directeur
R. de Mortier, directeur
Schipluidenlaan 14
1062 HE AMSTERDAM
Telefoon: 020 617 86 75
E-mail: s.tenbrink@poort.esprit-sg.nl
Website: www.poort.esprit-sg.nl

ROC van Amsterdam, Praktijkonderwijs+
G. Verbree, directeur
Erik de Roodestraat 18
1054 AM AMSTERDAM
Telefoon: 020 487 86 86
E-mail: g.verbree@rocva.nl

ROC van Amsterdam, Luca
G. Verbree, directeur
Kraaipanstraat 58
1091 PM AMSTERDAM
Telefoon: 020 462 00 60
E-mail: g.verbree@rocva.nl

Wellant College Linnaeus
L. Admiraal, directeur
Archimedesplantsoen 89
1098 JZ AMSTERDAM
Telefoon: 020 692 90 60
E-mail: lsp.admiraal@wellant.nl

Regio Den Haag

Regiovertegenwoordigers; V. de Vette en I. Jonkman

Deelnemende scholen
Esloo Praktijkonderwijs
M. Verhaar, directeur
Binckhortsiaan 251
2516 BB DEN HAAG
Telefoon: 070 335 06 28
E-mail: m.verhaar@esloo.nl
Website: www.esloo-pro.nl

SVO De Einder
M. Ansink, directeur
Spionkopstraat 9
2572 NK DEN HAAG
Telefoon: 070 445 16 16
E-mail: mansink@de-einder.nl
Website: www.de-einder.nl

Prisma College
Johan de Witt Scholengroep
J. Schoemaker, onderwijsdirecteur Onderinstromers
R. de Vendt, onderwijsdirecteur Nieuwkomers
Van Ruysbroekstraat 35
2531 TG DEN HAAG
Telefoon: 070 388 43 00
E-mail; Schoemaker: skr@jwc.nl
E-mail; De Vendt: vdt@jwc.nl
Website: www.jwc.nl

Hofstede Praktijkschool
H. Mulder, directeur
V. de Vette, coördinator regio Den Haag
Haardstede 1
2543 VS DEN HAAG
Telefoon: 070 367 62 33
E-mail H. Mulder: hmulder@hofstede.scolucas.nl
E-mail V. de Vette: vdvette@hofstede.scolucas.nl
Website: www.hofstedepro.nl

School voor Praktijkonderwijs De Poort
C. Bron, directeur
I. Jonkman, coördinator regio Den Haag
Duinstraat 55
2584 AW DEN HAAG
Telefoon: 070 368 15 18
E-mail C. Bron: c.bron@poort.scoh.nl
E-mail I. Jonkman: j.jonkman@poort.scoh.nl
Website: www.prodepoort.nl

Interconfessioneel Makeblijde College Praktijkonderwijs
A. van Loenen, directeur Onderwijs, Kwaliteit en Zorg
Generaal Vetterstraat 40
2283 LK RIJSWIJK ZH
Telefoon: 070 394 0565
E-mail: loa@imcvo.nl
Website: www.imcvo.nl

Regio Rotterdam

Regiovertegenwoordiger is F. Erisman.

Deelnemende scholen

Accent
A. Kooyman, algemeen directeur
Telefoon: 010 209 99 26
E-mail: a.kooyman@cvoaccent.nl
Website: www.cvoaccent.nl

Praktijkonderwijs (Rotterdam-Delfshaven)
G. Kool, directeur
Roemer Visscherstraat 32
3027 EE ROTTERDAM
Telefoon: 010 415 58 28
E-mail: gh.kool@cvoaccent.nl
Website: www.cvoaccent.nl

Accent Praktijkonderwijs (Rotterdam-Centrum)
A. Bosma, directeur
Vijverhofstraat 97
3032 SH ROTTERDAM
Telefoon: 010 465 10 36
E-mail: abosma@cvoaccent.nl / abosma@vijverpoort.nl

Website: www.cvoaccent.nl

Nova College Jacob Juch
F. Erisman
Talingstraat 170
3082 MH ROTTERDAM
Telefoon: 010 429 49 46
E-mail: ferisman@novacollege-lmc.nl
Website: www.novacollege-lmc.nl

Zuiderpark College, afdeling Praktijkonderwijs
H. van Rooij, locatieleider
Huismanstraat 30
3082 HK ROTTERDAM
Telefoon: 010 429 34 88
E-mail: h.v.rooij@zpcrotterdam.nl
Website: www.zpcrotterdam.nl

Nieuw Zuid, afdeling Praktijkonderwijs
M.L. Candido
Olympiaweg 395
Postbus 9472
3007 AL ROTTERDAM
Telefoon: 010 483 53 11
E-mail: secretariaat@nieuw-zuid.org
Website: www.nieuw-zuid.nl

Regio Twente

Regiovertegenwoordiger is A. ten Berg.

Deelnemende scholen
School OSG 't Genseler
A. ten Berg, directeur
Mevrouw M. van Nimwegen
Jasmijnstraat 1
7552 AH HENGELO
Telefoon: 074 291 62 57
Fax: 074 291 60 41
E-mail Ten Berg: a.tenberg@osghengelo.nl
E-mail Van Nimwegen: m.vannimwegen@hetgenseler.nl
Website: www.hetgenseler.nl

Bonhoeffer College, afdeling Praktijkonderwijs
J. Erren, afdelingsleider
J. Kuijpers
Mekkelholtspad 4
7523 DC ENSCHEDE
Telefoon: 053 433 91 26
E-mail Erren: erren@bc-enschede.nl
E-mail Kuijpers: j.kuijpers@bc-enschede.nl
Website: www.bc-enschede.nl

Praktijkschool De Wissel
A. de Jong, locatiedirecteur
E. Kokhuis, projectcoördinator ESF, stagebegeleider
Wethouder Nijhuisstraat 70
7545 NK ENSCHEDE
Telefoon: 053 482 15 00
E-mail De Jong: adjong@hetstedelijk.nl
E-mail Kokhuis: ekokhuis@hetstedelijk.nl
Website: www.hetstedelijk.nl

Regio Limburg

Regiovertegenwoordiger is J. Hendricks

Deelnemende scholen

Terra Nigra Praktijkonderwijs
J. Hendricks, directeur
P. Claus, coördinator stageburo
Terra Nigrastraat 16
6216 BK MAASTRICHT
Telefoon: 043 362 10 79
E-mail: jhendricks@terrannigra.nl
Website: www.terrannigra.nl

Het Kwadrant
Sector Praktijkonderwijs J. Feijen
Thornstraat 7
6004 JP WEERT
Telefoon: 0495 51 36 66
E-mail: jfeijen@hetkwadrant.nl
Website: www.hetkwadrant.nl

School voor Praktijkonderwijs 't Wildveld
J. Smulders, directeur
Van Nijvenheimstraat 25
5912 BM VENLO
Telefoon: 077 354 24 50
E-mail: j.smulders@wildveld.nl
Website: www.wildveld.nl